

ПОШУКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ (НА МАТЕРІАЛАХ СПОГАДІВ ПРО ХАРКІВСЬКИЙ ТА КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.)

В. Ю. Іващенко

Іващенко В. Ю. Пошуки національної ідентичності в університетському середовищі (на матеріалах спогадів про Харківський та Київський університети першої половини ХІХ ст.). У статті досліджується процес формування національної ідентичності, що розглядається як певний конструкт, у членів київської та харківської університетських корпорацій на етапі становлення університетів. На основі комплексу спогадів тогочасних професорів та студентів аналізуються різні стратегії побудови особистого рівня національної ідентичності представниками університетської колегії. При цьому враховується офіційна політика російського уряду щодо новостворюваних університетів, особливості місцевого середовища, в якому вони функціонували, та особистий досвід мемуаристів.

Ключові слова: національна ідентичність; мемуари; русифікація; університетська корпорація; Харківський університет; Київський університет.

Іващенко В. Ю. Поиски национальной идентичности в университетской среде (на материалах воспоминаний о Харьковском и Киевском университетах первой половины ХІХ в.). В статье рассматривается процесс формирования национальной идентичности, которая рассматривается как определенный конструкт, у членов киевской и харьковской университетской корпораций на этапе становления университетов. На основе воспоминаний профессором и студентов анализируются разные стратегии построения личного уровня национальной идентичности представителями университетской корпорации. При этом учитывается официальная политика российского правительства в отношении университетов, особенности местной среды, в которой они функционировали, и личный опыт мемуаристов.

Ключевые слова: национальная идентичность; мемуары; русификация; университетская корпорация; Харьковский университет; Киевский университет.

Ivashchenko V. Yu. The Search for National Identity in the University Environment (on the Materials of Memories of Kharkov and Kiev Universities in the First Half of the 19th Century). The article is devoted to the process of forming a national identity which is regarded as a definite construct, among the members of Kiev and Kharkov university corporations at the stage of the formation of universities. Based on the memories of professors and students, the author analyzes different strategies for building a personal level of national identity by the representatives of the university corporation. Consideration being given to the official policy of the Russian government towards universities, specific local environment in which they functioned, and personal experience of memoirists.

Keywords: national identity; memoirs; Russification; University corporation; Kharkov University; Kiev University.

Кожен із університетів Російської імперії мав свою специфіку, не в останню чергу зумовлену особливостями місцевого середовища та національним складом студентів і викладачів. Розглядаючи національну ідентичність як певний конструкт (концепція «уявних спільнот» Б. Андерсона¹ та ін.), спробуємо дослідити процес її формування у членів київської та харківської університетської корпорації на етапі становлення університетів.

Відзначимо, що на сучасному етапі ряд дослідників розрізняють етнічну та національну ідентичності. Так, Е. Д. Сміт до основних індикаторів етнічної ідентичності відносить спільне походження, культуру або окремі її елементи, мову, історію, традицію і звичаї, самосвідомість і етнізм, а найголовнішими рисами національної ідентичності вважає територію, спільні міфи та історичну пам'ять, масову громадянську культуру, економіку і юридичні права та обов'язки всіх членів². Оскільки таке розмежування є достатньо умовним, і на практиці відповідні категорії постійно пересікаються, ускладнюючись співісну-

ванням декількох лояльностей³, у нашій статті ми обмежимося поняттям «національна ідентичність», трактуючи його максимально широко.

При цьому головну увагу в дослідженні національної ідентичності ми зосередимо на мікрорівні, який дозволяє розглянути різні стратегії побудови національної ідентичності, водночас, враховуючи, що в даному випадку представники університетської колегії були тими інтелектуалами, які конструювали «національну ідентичність» для «широкого вжитку».

У центрі уваги дослідження – спогади тогочасних професорів та студентів: М. О. Максимовича, П. Д. Селецького, О. В. Романовича-Славатинського, О. М. Новицького, А. Я. Солтановського (Київський університет)⁴, Т. І. Селіванова, Л. Нічпаєвського, Ф. К. Неслуховського, О. О. Корсуна (Корсунова), М. Ф. Де-Пуле (Харківський університет)⁵, М. І. Костомарова (Харківський та Київський університети)⁶ та ін. Більшість цих мемуарних творів було написано в умовах поживлення національного руху у другій половині XIX ст., що певною мірою активізувало пошуки будь-яких проявів національного життя в минулому. Утім, розуміючи ретроспективний характер мемуарних джерел, цікаво поглянути, які саме сюжети на відповідну тематику «впліталися» до канви автобіографічних розповідей.

Перше питання, яке постає у ході нашого дослідження, чи усвідомлював російський уряд специфіку університетів, що засновувались на периферії Російської імперії. Стосовно Київського університету, відкриття якого відбулося вже після проголошення С. С. Уваровим офіційної політики русифікації, яка базувалася на принципах «самодержавства, православ'я та народності», жодних сумнівів не виникає. Як відзначив у своїх листах перший ректор Київського університету М. О. Максимович: «У той час красномовний міністр [С. С. Уваров. – *В.І.*] об'явив у повний голос, що університет у Києві заснований для розповсюдження російської освіти і російської народності в ополченому краї західної Росії»⁷. Ректор Київської духовної академії, єпископ Інокентій (Борисов), говорячи про відкриття Університету Святого Володимира, окрім мети, «загальної для усіх російських університетів», виокремлював «приватну мету – доставити юнацтву губерній, що були повернуті від Польщі, вищу освіту і разом із тим російське спрямування образу думок та почуттів»⁸.

Більше того, тільки-но відкритий університет наприкінці 1830-х рр. опинився під загрозою закриття. Кілька студентських історій (справа Гордона та ін.) стали приводом не лише до слідства та арешту «винуватців смуту», але й до припинення лекцій та переведення більшості студентів-поляків, які не потрапили під слідство, до інших університетів Російської імперії.

Серед причин виникнення відповідних «студентських історій» сучасники називали склад професури (переважно польський) та інспекторського корпусу (німецький та частково польський), особливості викладання (не мало антипольського спрямування, допускало використання польської мови, зокрема при викладанні закону Божого), відсутність відбору серед вступників, вплив оточення в особі батьків та відсутність рішучих дій у боротьбі із «антиросійським духом»⁹. Цікаво, що поряд із цими проблемами Інокентій (Борисов) фіксує проблемність самого середовища: «Київ, незважаючи на те, що називається матір'ю міст російських, за духом справжніх жителів своїх навряд чи годиться і в мачухи... Населення його складає суміш Росії, Польщі та Малоросії: чи тут набратися російського духу?»¹⁰. Щоправда, відзначимо, на цьому етапі «малоросійська» складова не викликала занепокоєння з боку російського уряду, як не хвилювала вона й під час відкриття Харківського університету.

На думку О. І. Міллера, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. «місцевий (малоруський) патріотизм та культурна лояльність імперії не сприймалися антагоністично»¹¹. У цьому відношенні вельми показовим є уривок із відомої промови ініціатора заснування університету у Харкові В. Н. Каразіна перед харківськими дворянами 31 серпня 1802 р.: «Блаженний вже стократно, якщо випадок поставив мене перед можливістю зробити найменше добро люб'язній моїй Україні, якої користі настільки тісно в розумінні моєму пов'язані із користями велетенської Росії»¹².

Тепер спробуємо поглянути, як місцеве середовище та університетська колегія сприймалося сторонніми спостерігачами. Загальновідомо, що більшість університетської коле-

гії на початку XIX ст. складали професори-іноземці, двоє з яких залишили спогади про часи свого перебування в Росії: Л. фон Якоб викладав у Харківському університеті в 1807–1809 рр., К.-Д. Роммель перебував у Харкові упродовж чотирьох років, з 1810 по 1814 р.

Обидва професори вивчили російську мову і активно спілкувалися з місцевими жителями, що походили із різних суспільних станів. Л. фон Якоб, наукові зацікавлення якого були зосереджені навколо «економіки держави», «частенько розмовляв з освіченими дворянами й чиновниками» про сільське господарство, про закони, про стан справ, з торговцями – про торгівлю, з кількома селянами з сусіднього села говорив про їхнє життя, бажання та ін., і за короткий час «зібрав багато корисної інформації про Росію, особливо ту її частину, де я проживав»¹³. К.-Д. Роммель у 1813 р. одружився на дівчині, яка походила із місцевої дворянської родини Чернових, і отримав достатньо велике коло спілкування в місцевому середовищі.

Незважаючи на схожий досвід, у двох мандрівників склалися різні уявлення про місце їхньої нової служби. Для Л. фон Якоба Слобожанщина була російською територією (зокрема, Росія починалась для нього за Галичиною), Харків – російським містом, університетська колегія поділялася на «росіян» та «іноземців»¹⁴. Лише згадуючи про мотиви, що спонукали його до переїзду в Харків, Якоб вживає етнізм «Україна»: «Україна здавалася мені більш безпечним притулком, де я міг би перечекаати заворушення в Німеччині»¹⁵, утім, далі, згадуючи про реакцію своїх галльських друзів на переїзд до Харкова, зазначає, що «для всіх Харків здавався Сибіром»¹⁶.

Визначення К.-Д. Роммеля не були настільки однозначними: Київ він описував як малоросійську метрополію, Харків упродовж розповіді розташовував у південній Росії, Малоросії та Україні, но через вживав словосполучення «російське населення» та «українська гостинність»¹⁷.

Таке термінологічне розмаїття пояснюється тим, що на даному етапі відповідні етнічними вживали не в етнічному, а в географічному значенні, утім, К. Д. Роммель розрізняв і етнічну складову, зокрема, відрізняв російську мову від «української»¹⁸, наводячи відповідні зразки: згадував «російську національну страву», яку в Малоросії називали «борщ», а в Росії «щі», та ін.¹⁹ Більше того, Роммель у часи дозвілля збирав нотатки видатних людей про Малоросію, які навів у спогадах, доповнивши власними враженнями²⁰. Зокрема, він розмістив на кількох сторінках своїх спогадів історичний та географічний екскурси, що також містили відомості про мову, побут, звичаї, характер малоросіян. Можливо, більша спостережливість Роммеля пов'язана із тим, що після одруження він увійшов до «малоруської родини», де дотримувались старих українських звичаїв, згадували події з козацького минулого та співали українських пісень²¹. Менше з тим, згадуючи університетську колегію, Роммель, поділяв її членів на «іноземців» та «росіян»²².

Водночас, спогади місцевих жителів виділяли з «російської» партії вихідців із українських губерній. Так, за згадкою студента Харківського університету 1807–1810 рр. Т. І. Селіванова, П. М. Шумлянський, котрий походив із малоросіян, полюбляв жарти рідною мовою. Більше того, вступну промову до курсу дієтики було також прочитано малоросійською «з усіма гостротами, жартами та критичними поглядами на теорію дієтики»²³. Утім, можна із впевненістю стверджувати, що цей крок навряд чи був свідомим проявом власної національної ідентичності. Мовами викладання в університеті були російська (хоча інколи й з малоросійським акцентом), латина, німецька та французька, тоді як «малоросійська» слугувала для побутового вжитку.

Яскравий опис побуту одного із харківських професорів, В. С. Комлішинського, який «дотримувався малоросійських звичаїв та наріччя», залишив уродженець Харкова Р. М. Цєбріков, котрий багато років служив у Петербурзі, а на початку 1814 рр. відвідав місто свого дитинства: стіл у професора був «цілковито малоросійський», уся родина говорила «на малоросійському наріччі», і хоча вдома було фортепіано («нова примха наших часів»), грали та співали українських пісень²⁴.

Розмежування публічної та приватної сфери було звичайним явищем. За численними згадками сучасників професор історії, ректор Харківського університету і водночас відомий український поет П. П. Гулак-Артемівський «свої малоросійські вірші писав заради жарту і вважав їх не більш як жартом». Не позбавлений гумористичної жилки, він створював анекдоти з народного побуту та постійно їх розповідав, фактично усі його домашні

розмови були просякнуті народним гумором²⁵. Утім, на кафедрі багатьом студентам він здавався представником «чиновницької, казенної ученості», який вирізнявся поставою та пихатістю польського магната²⁶.

Зазначені кордони між публічним і приватним не були абсолютно закритими, більше того, достатньо швидко починається їхня руйнація. Виходячи з університету, студенти та викладачі потрапляли до «малоросійської» стихії. Навколо лунала українська мова, народні пісні, відбувалися зустрічі з доволі колоритними носіями народної культури. Зокрема, колишні студенти часто згадують свої квартирних хазяїв. Описуючи проживання у професора П. І. Сокальського, М. І. Костомаров особливу увагу звертає на постать тещі професора, яка уособлювала собою «тип старої добродушної малоросіянки», яка говорила виключно малоросійською і яку за турботливе ставлення до квартирантів називали «студентська мати»²⁷. Студент-поляк Ф. К. Неслуховський, оселившись у відомого серед небагатих студентів обивателя Вареника, вивчив багато народних пісень, не раз слухав розповіді, сповнені малоросійського гумору, був учасником вечірок²⁸.

Вплив місцевого середовища на університет відчували усі його вихованці, щоправда, оцінка цього впливу помітно різнилася. Так, на думку М. Ф. Де-Пуле, який розмірковував над специфікою університетів Російської імперії, Харківський університет мав «свій особливий і тому різкий відбиток, що пояснюється усією історією краю, міста Харкова, і нарешті, племінним, малоросійським походженням величезної більшості його вихованців». Завдяки цьому відбитку Харківський університет здобув «репутацію безбарвності». Відсутність наукових праць та місцевого літературного органу, непрактичність студентів, які лише «мріяли про справу», він пояснював «українською, малоросійською глушиною»²⁹. Відзначимо, що М. Ф. Де-Пуле згадує місцеву періодику, але підкреслює її непопулярність, пов'язану, на його думку, із вузьколітературним спрямуванням, яке не знайшло підтримки серед місцевого населення³⁰.

Натомість студент Ф. К. Неслуховський, який вступив до Харківського університету після закриття Київського і мав змогу порівняти умови їхнього функціонування, вважав, що Харків на початку 1840-х рр. «постав як університетське місто, центр розумового руху південноруської народності», «острів посеред руського моря», оскільки Київ «був переповнений і оточений поляками»³¹. Відзначимо, що польський характер Київського університету підкреслювали не лише урядовці та представники університетської адміністрації, але і його викладачі та вихованці.

При цьому, вони відзначали надзвичайну згуртованість польських студентів на противагу «російським», до числа яких зараховували і малоросіян. Польські студенти мали власну бібліотеку, каси, регулярно організовували збори, театральні вистави. За зауваженням О. В. Романовича-Славатинського, «Університет Св. Володимира – ця твердина російської народності за думкою Миколи І, який створив її – знаходився ніби то у Кракові, а не в Києві»³². В аудиторіях переважала польська мова, чимало поляків було серед професорів та університетських службовців. На думку А. Я. Солтановського, саме із цих студентських гуртків вийшли польські революціонери 1860-х рр.³³

Польський елемент був настільки сильним, що малоросійська складова губилася на його тлі. Малоросіяни були розпорошені: просякнуті «атомізмом», вони розпадалися на маленькі гуртки (земляцтва) – ніжинців, полтавців, новгород-сіверців, чернігівців та ін.³⁴ За межами університету лунав «польсько-малоросійський жаргон», студентські квартири тримали здебільшого старі діви та вдови польського походження³⁵.

На відміну від поляків, студенти «російського» походження уникали політики, зосередившись на грі в більярд, картах та походах до «веселих будинків» на Андріївському узвозі³⁶. Взагалі, за згадкою сучасників, малоросійське юнацтво відрізнялося «апатією до розумової праці»³⁷.

За таких умов стосунки між поляками та малоросіянами були доброзичливими, але не надто близькими. Малоросіяни рідко зближувалися із поляками (за винятком, коли усе студентство об'єдналося, щоб дати відсіч полковнику Бринкіну) і раділи очищенню Київського університету від «польського елемента»³⁸.

М. І. Костомаров, який почав викладати в Київському університеті 1846 р., не знайшов там однодумців. Зацікавленість долею Малоросії, що згодом вилилась в ідею слов'янської федерації, він розділив із позауніверситетськими товаришами – Т. Г. Шевченком, М. І. Гу-

лаком, В. М. Білозерським, О. В. Маркевичем. М. О. Максимович, викладання якого в галузі малоросійської старовини сприймалося неоднозначно (так, студент П. Д. Селецький пише, що «його наукове викладання упродовж півроку «Слова о полку Ігоревім» і малоросійських пісень виводило з себе»³⁹), на той час вже залишив професорську посаду.

Натомість у Харкові в цей час зійшла зірка І. І. Срезневського. Студенти усіх факультетів стікалися слухати красномовного професора. За згадкою В. П. Пашкова, «ідеаліст у душі, він сильно працював і прагнув до свого заповітного ідеалу – зблизити і об'єднати усіх слов'ян в одну велику родину, принаймні духовно, і тому добре ворушив і російську, і українську, і польську молодь, зближуючи її своїм тотожним і в історичному, і в літературному відношенні предметом»⁴⁰.

Навколо І. І. Срезневського утворився літературний гурток, до якого увійшли професори О. П. Рославський-Петровський, А. Л. Метлинський, магістр М. І. Костомаров. Одночасно у Харкові існували й інші гуртки. Зокрема, М. І. Костомаров згадує про гурток молоді, учасники якого були прибічниками відродження малоросійської мови та літератури, до якого входили О. О. Корсун (Корсунов), М. М. Петренко, Я. І. Щоголев, П. Кореницький, П. С. Писаревський⁴¹. До цих гуртків, окрім українців, входили й польські студенти. У цьому відношенні досить красномовним виглядає зауваження Ф. К. Неслуховського: «Спираючись на спогади моєї молодості, не можу не відзначити, що, якщо двом національностям судилося по ходу історичних подій складати одне політичне ціле, то ніщо так не сприяє зміцненню духовної між ними єдності, як спільне життя та виховання молоді у стінах вищих навчальних закладів під покровом науки та думки»⁴².

У таких умовах представники університетської колегії починають замислюватися щодо власної ідентичності. При цьому, шляхи її конструювання можуть різнитися в кожному окремому випадку. Звернемося до постаті М. І. Костомарова, який детально описав свої пошуки. За його згадкою, у дитинстві він пробував читати «Енеїду» Котляревського, але не зрозумів та кинув⁴³. Вступивши до університету, М. І. Костомаров спочатку захопився античною спадщиною, сумлінно вивчав латину та французьку, згодом італійську, вдався до поетичної творчості: під впливом античних авторів «писав російською мовою ідилічні вірші, вживаючи гекзаметру»⁴⁴.

Національне пробудження М. І. Костомарова сталося по закінченню університету. У 1837 р. він записався юнкером до Кінбурзького драгунського полку, який квартирував в Острогозьку і де Костомаров захопився вивченням місцевого архіву й навіть запланував вивчити архіви всіх слобідських полків та скласти історію всієї Слобідської України. Вже восени 1837 р. М. І. Костомаров повернувся до Харкова і почав відвідувати лекції М. М. Луніна та А. Й. Валицького. За його словами, у цей час «історія зробилась для мене улюбленим до пристрасті предметом»⁴⁵.

Осмислюючи особливості сучасного йому історіописання, М. І. Костомаров прагне відійти від опису дій відомих діячів та зосередитися на історії «бідних мужиків, землеробів, працівників». Невдовзі він доходить висновку, що історію слід вивчати не лише за «мертвими літописами та записками, а й в живому народів». На думку Костомарова, починати таке вивчення слід було з російського народу, а оскільки він жив у Малоросії, то «з його малоросійської гілки»⁴⁶.

Наступним кроком стало знайомство із виданнями українських пісень М. О. Максимовича та великоруських пісень І. П. Сахарова. Емоційне забарвлення розповіді про цю подію – «малоросійські пісні... захопили всі мої почуття та уяву»⁴⁷ – свідчить про її важливість для особистої історії автора. Саме цей момент можна вважати часом вибору нової національної ідентичності. М. І. Костомаров «залишив віршописьменство російською мовою», за місяць вивчив на пам'ять збірник М. О. Максимовича, потім познайомився із «Запорожской стариною» та іншими збірками, почав читати малоросійські художні твори (Г. Ф. Квітки-Основ'яненка), наукові праці з історії України (Д. М. Бантиша-Каменського).

Зрозумівши недостатнє знайомство із малоросійською мовою, М. І. Костомаров звернувся за допомогою до слуги та всіх знайомих малоросів. Також почав їздити українськими містами, здійснювати етнографічні екскурсії до сусідніх сіл, шинків, які на той час були справжніми народними клубами, запрошував до себе бандуристів, звертаючи увагу не лише на зміст, але й на мелодику українських пісень. Наразі увійшов до близького кола

Ізмаїла Івановича Срезневського, його домівка стала для Костомарова «улюбленим місцем відпочинку та обміну думками»⁴⁸.

Невдовзі від пасивного сприйняття різних елементів української культури М. І. Костомаров перейшов до її творчого осмислення. Незважаючи на погане знання мови, вирішив писати малоруською, і у харківський період життя видав кілька збірок українських віршів, друкувався в альманахах «Сніп» та «Молодик». Після знищення першої дисертації, присвяченої Берестейській унії, написав дисертацію «Про історичне значення руської народної поезії», почав працювати над дослідженням постаті Богдана Хмельницького.

При цьому слід відзначити, що кордони власної ідентичності є рухливими, і не завжди чітко усвідомлюються особою. Так, на зауваження щодо дотримання світських правил Костомаров сердився та казав: «Я не барин, я не пан; я мужик!», але у той же час був сибаритом і не міг відмовити собі у багатьох примхах⁴⁹. Так само для М. І. Костомарова була притаманна і «подвійна національна лояльність»⁵⁰: у саратовській та петербурзькій періоди життя він писав та спілкувався російською, але, в окремих випадках (наприклад, похорон Т. Г. Шевченка) переходив на малоросійську; вважав, що «малороси» мають навчатися рідною мовою, «активно та широко ставився до ідей відродження малоросійської народності», але «не відділяв долі Малоросії від Росії»⁵¹. На думку Н. О. Білозерської, «його [Костомарова – *B.I.*] широка та багата натура історика та поета не могла вклатися в тісні рамки націоналізму», а сам М. І. Костомаров в одному із листів зізнався: «Чим більше я придивляюся до малоросійського суспільства, тим більше воно охолоджує мене...»⁵².

Цікаво, що М. І. Костомаров жодним чином не згадує про вплив на нього оточуючого середовища, окрім магістерського гуртка. В його інтерпретації «національний поворот» має суто раціональний характер і бере початок у науковій зацікавленості місцевою історією. Надалі до цього додається емоційна складова, яка закріплює його вибір.

Відзначимо важливість емоційно-ціннісної складової при формуванні власної ідентичності. За згадкою О. О. Корсуна (Корсунова), їхні із Костомаровим розмови постійно оберталися навколо малоросійської мови, яку вони «прагнули зберегти... в усій чистоті», особливостей української поезії, подвигів знаменитих одноплемінників, долі козаків. Врешті-решт Костомаров прочитав Корсуну свій твір «Переяславська ніч». За словами Корсуна, він «із захватом слухав прекрасний твір Костомарова, і слухаючи, відчував, як бігли по тілу мурахи, а інколи наворачалися на очі сльози: «З того часу я полюбив Миколу Івановича»⁵³. Надалі цей союз був скріплений спільним читанням «Кобзаря», яке вразило однодумців до глибини душі⁵⁴.

Якщо М. І. Костомаров не визнавав впливу оточення, то в окремих випадках можемо говорити про його вирішальну роль у формуванні національної ідентичності, як це було з професором російської словесності А. Л. Метлинським. Малорос за походженням, він деякий час виступав проти самої ідеї писати малоросійською⁵⁵. З часом під впливом І. І. Срезневського та М. І. Костомарова А. Л. Метлинський починає збирати малоросійські пісні та народні мелодії, а згодом і писати власні вірші, друкуючи їх під псевдонімом Амвросій Могила. Поступово його зацікавлення вплинули на викладацьку діяльність, і Метлинський одним із перших згадував у своєму курсі лекцій Г. С. Сковороду як самостійного українського філософа. Характеризуючи професора як старанного, але мало талановитого, студенти, менше з тим з симпатією ставилися до А. Л. Метлинського і навколо нього також виник гурток студентів-малоросів – знавців українських пісень⁵⁶.

Таким чином, говорячи про пошуки національної ідентичності в середовищі інтелектуалів, можна зафіксувати її різні прояви: у невідрефлексованому вигляді – на побутовому рівні, що рідко виходить за межі приватної сфери життя; на етапі осмислення – у зацікавленому погляді на відповідну культурну спадщину; на етапі остаточного прийняття – на творчому рівні, пов'язаному із створенням нового культурного продукту, який у свою чергу, стає основою для формування ідентичностей в оточуючому середовищі. Надалі можна говорити про організаційний рівень, коли починається оформлення громадських, культурно-просвітницьких та політичних організацій, до яких залучаються однодумці. На практиці можливо поєднання різних рівнів – побутового і творчого, як у П. П. Гулака-Артемівського, творчого, дослідницького та організаційного, як у М. І. Костомарова. При цьому відзначимо рухливість кордонів власної національної ідентичності та можливість

співіснування кількох ідентичностей. Як наслідок, у відповідних текстах, категорії «свої» та «чужі» не є достатньо виразними.

Важливими факторами у формуванні національної ідентичності є середовище, безпосереднє оточення, наявність нагхненника та пов'язаного із цим процесом емоційного переживання. У свою чергу, каталізатором, який прискорює відповідний процес, виступають дії, що загрожують існуванню національної ідентичності (зокрема, урядова політика в національному питанні).

¹ *Андерсон Б.* Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; Вступ. ст. С. Баньковской. М.: КАНОН-пресс-Ц, Кучково поле, 2001. 288 с.

² *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Тарашука. К.: Основи, 1994. 224 с. URL: <http://dontsov-nic.com.ua/wp-content/uploads/2016/02/Smit-Entoni.-Natsionalna-identychnist.pdf> (дата звернення: 30.07.17).

³ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. К.: Либідь, 1999. 352 с.

⁴ З іменем Святого Володимира: У 2 кн. Кн.1 / Упоряд. В. Короткий, В. Уляновський. К.: Заповіт, 1994. 398 с.

⁵ Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2 т. Т. 1 / Укл.: Б. П. Зайцев, В. Ю. Іващенко, В. І. Кадеев, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов; Вступ. стаття В. І. Іващенко; Наук. ред.: С. І. Посохов. Харків: Вид-во Сага, 2008. 540 с.

⁶ *Костомаров Н. И.* Автобіографія // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобіографія / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Прим. И. Л. Бутича. К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. С. 425–651.

⁷ *Максимович М.* З листів про Київ // З іменем Святого Володимира. С. 99.

⁸ *Іннокентій (Борисов).* Записка о Киевском университете Св. Владимира в 1838 г. // Там само. С. 141.

⁹ Там само. С. 141–145; *Максимович М.* Мысли об университете Св. Владимира в конце 1838 г. // З іменем Святого Володимира. С. 99–103.

¹⁰ *Іннокентій (Борисов).* Записка о Киевском университете Св. Владимира в 1838 г. // Там само. С. 141.

¹¹ *Миллер А.* «Малоросс»: Эволюция понятия до Первой мировой войны. URL: <http://www.plobooks.ru/node/2399> (дата звернення: 24.07.17).

¹² Цит. по: *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета: (По неизданным материалам): В 2 т. Харьков, 1893–1898. Т. 1: (1802–1815 гг.). С. 70.

¹³ *Якоб Л. Г., фон.* Спогади про моє життя / Упоряд. Якобар С. О. Синюрка; наук. ред. С. І. Посохов; пер. з нім. О. М. Белозьорової. Харків, 2016. С. 204.

¹⁴ Там само. С. 147–204.

¹⁵ Там само. С. 148.

¹⁶ Там само. С. 150.

¹⁷ *Роммель К.-Д.* Спогади про моє життя та сій час / Відп. ред і упорядник В. В. Кравченко, пер. з нім. В. Л. Маслійчук, Н. А. Оніщенко. Харків, 2001. С. 86, 108, 128.

¹⁸ Там само. С. 111, 147

¹⁹ Там само. С. 142.

²⁰ Там само. С. 143–152.

²¹ Там само. С. 136–138.

²² Там само. С. 120.

²³ *Багалеї Д. И.* Опыт истории Харьковского университета. С. 579.

²⁴ *Цебриков Р. М.* Путешествие из Петербурга в Харьков / сост., автор вступ. статьи и комментариев В. Ю. Иващенко. Харьков, 2013. С. 103–105.

²⁵ *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 220–221.

²⁶ Из воспоминаний студента Н. // Там само. С. 101; *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Там само. С. 219; *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский: Культурный очерк и воспоминания из [19]40-х годов // Там само. С. 280–281.

²⁷ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 439.

²⁸ *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 217.

²⁹ *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский... // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 276–277.

³⁰ Там само. С. 307.

- ³¹ *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 232.
- ³² *Романович-Славатинський О.* Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 рр. // З іменем Святого Володимира. С. 172.
- ³³ *Солтановський А.* Из спогадів про університетське життя 40-х рр. XIX ст. // Там само. С. 193.
- ³⁴ *Романович-Славатинський О.* Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 рр. // Там само. С. 172.
- ³⁵ Там само. С. 163, 173.
- ³⁶ Там само. С. 175.
- ³⁷ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 479.
- ³⁸ *Селецький П.* Из спогадів про Київський університет у 1837–1841 рр. // З іменем Святого Володимира. С. 151; *Романович-Славатинський О.* Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 рр. // Там само. С. 172.
- ³⁹ *Селецький П.* Из спогадів про Київський університет у 1837–1841 рр. // Там само. С. 147.
- ⁴⁰ *Пашиков В.* Идеализм и идеалисты сороковых годов: воспоминания 1882 г. о Харьковском университете 40-х и 60-х годов XIX в. // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 269.
- ⁴¹ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 453–455.
- ⁴² *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 212.
- ⁴³ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 447.
- ⁴⁴ Там само. С. 441.
- ⁴⁵ Там само. С. 446.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. С. 447.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ *Неслуховский Ф. К.* Из моих воспоминаний // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 233.
- ⁵⁰ *Магочій П.* Українське національне відродження: нова аналітична структура URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Magochii_Pavlo_Robert/Ukrainske_natsionalne_vidrozhennia_nova_analitychna_struktura/ (дата звернення: 13.08.17).
- ⁵¹ *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров, 1857–1875 гг. // Русская старина. 1886. № 3. С. 617–624; *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 536–537.
- ⁵² *Белозерская Н. А.* Николай Иванович Костомаров, 1857–1875 гг. С. 621, 624.
- ⁵³ *Корсунов А. А.* Н. И. Костомаров // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 243.
- ⁵⁴ Там само. С. 249.
- ⁵⁵ *Костомаров Н. И.* Автобіографія. С. 449.
- ⁵⁶ *Де-Пуле М. Ф.* Харьковский университет и Д. И. Каченовский // Харківський університет XIX – початку XX століття у спогадах. С. 298.